

PETR ŠINDLER

SÍDELNÍ STRUKTURA A ROZMÍSTOVÁNÍ VÝROBNÍCH SIL V ČSR

P. Šindler: *The structure of settlements and distribution of industrialization process in the Czech Socialist Republic.* — Sborník ČSGS 86:2:107—113 (1981). — The author analyses the influence of the structure of settlements on the development and distribution of industrialization process in the Czech Soc. Republic, and on the contrary, its influence on the structure of settlements. He notes differences between the regions (administrative units). The largest concentration of industrialization process and following concentration of population into the regional settlement agglomerations occurs in the regions of North Bohemia, North Moravia and South Moravia, the smallest one in the region of South Bohemia. The author evaluates 641 building investments planned by the administration. In his opinion, too high percentage of investments in some regions is planned for the centres of local importance, while there are centres of district importance which have to get centres of industrialization process. (R)

1. Úvod

Cílem tohoto příspěvku je jednak prezentovat výsledky analytických prací z problematiky, která má nesporně geografický charakter, a současně i ukázat, že geografie a její metody mají své místo a uplatnění i v aplikovaném ekonomickém výzkumu, který svými výsledky má bezprostředně sloužit potřebám plánovací praxe.

Nejinak tomu bylo i ve Výzkumném ústavu rozvoje oblastí a měst v Ostravě, kde byl v roce 1979 ukončen výzkumný úkol zařazený do Státního programu ekonomického výzkumu SPEV I — 7/5 „Zkoumání procesu rozmístování výrobních sil a faktorů působících na tento proces v ČSR“. Jedním ze zkoumaných faktorů byla i sídelní struktura.

Analýza vlivu tohoto faktoru na rozmístovací proces vycházela z toho, že cílem perspektivního vývoje osídlení a urbanizace je postupné vytváření takové sídelní struktury, která by byla z hlediska výhledového vývoje potřeb socialistické společnosti co nejefektivnější, dosahující maximálního možného souladu mezi hospodářským využitím území s přihlédnutím ke specifickým společenským, ekonomickým a přírodním podmínkám ČSR. Tedy ze vztahu, kdy industrializace působí na rozvoj sídelní struktury a ta zase zpětně působí jako faktor ovlivňující rozmístování výrobních sil.

2. Metodologická východiska a postup řešení

Výzkum sídelní struktury je poměrně náročným a složitým procesem s nejrozmanitějšími možnostmi metodickými v oblasti analýz, ale i pokud se týče interpretace dosažených výsledků. Také výklad pojmu sídelní struktury bývá velmi rozdílný. Přes zjednodušené chápání sídel jako bodů v prostoru nebo jejich plošného a funkčního rozložení v urbanizovaných územích různého řádu až po

složité, ale komplexní chápání sídelní struktury jako jednoho ze systémů prostorové dimenze reprodukčního procesu.

Na systém sídelní struktury lze tedy pohlížet jako na uspořádaný systém center koncentrace výroby, pracovních sil, přírodně ekonomických podmínek, technické a sociální infrastruktury a obyvatelstva, ale také na zdroj aglomeračních úspor, jako na prostorovou síť územně-výrobních komplexů (struktur) nižšího řádu.

Takovéto systémové pojetí sídelní struktury jednoznačně akcentuje hledisko komplexnosti a vzájemných vazeb. Jestliže jedním z cílů řešení výše uvedeného výzkumného úkolu byl vztah subsystému výrobní základna k systému osídlení ČSR pak z časových i praktických důvodů bylo hledisko komplexnosti podřízeno hledisku účelovosti. Východiskem k analýze uvedeného vztahu byly zejména usnesení vlády ČSR k plánovitému řízení a regulaci dalšího rozvoje sídelní struktury ČSR, specifické rysy sídelní struktury ČSR a lokalizační záměry vybraných odvětví národního hospodářství na 7. a 8. pětiletku.

Metoda hodnocení sídelní struktury jako faktoru rozmisťování výrobních sil v ČSR je v podstatě metodou komparativní analýzy, kdy jsou porovnávány lokalizační záměry vybraných odvětví s typem osídlení ve smyslu příslušných usnesení vlády ČSR. Zjištěné odchylky určují z kvalitativního hlediska účinnost přijatých opatření, resp. míru vlivu sídelní struktury na proces rozmisťování výrobních sil.

3. Specifické rysy sídelní struktury ČSR

Racionalizace sídelní struktury a regulace jejího dalšího vývoje v ČSR je usměrňována v současné době zejména na základě dvou usnesení vlády ČSR. Prvním byly stanoveny zásady realizace dlouhodobého vývoje osídlení v ČSR v podobě třístupňové střediskové soustavy osídlení (usnesení vlády ČSR č. 283/71), druhým upřesněny zásady urbanizace a dlouhodobého vývoje osídlení ČSR. V nich bylo doporučeno, aby se z uvedených zásad vycházelo při řízení investiční činnosti a při pracích na dlouhodobých výhledech a prognózách, jakož i při územně plánovací činnosti (usnesení vlády ČSR č. 4/76).

Tendencemi vývoje československé sídelní struktury a středisek v kontextu s uvedenými usneseními vlády ČSR se podrobněji zabýval J. BÍNA (1978). Chceme-li charakterizovat specifické rysy sídelní struktury ČSR, znamená to věnovat pozornost zejména značné rozptýlenosti jednotlivých obcí, zejména obcí s počtem do 2 000 obyvatel; této problematice si velmi podrobně všimá již A. ANDERLE (1977). Dalším specifickým znakem je tendence koncentrace obyvatel do velkých měst. Při tom zejména samotný vývoj počtu obyvatel 5 velkoměst ČSR (tab. č. 1) Prahy, Brna, Ostravy, Plzně a Olomouce (měst, která v roce 1979 měla více než 100 tis. obyvatel) — měřeno indexem 1977/1950 — ukazuje ry-

Tab. č. 1 — Vývoj počtu obyvatel ve velkoměstech ČSR (tis. osob)*)

	1950	1955	1961	1965	1970	1975	1977	Index 1977 1950
ČSR	8 979	9 405	9 570	9 802	9 810	10 094	10 216	1,13
velkoměsta	1 589	1 675	1 757	1 833	1 922	2 084	2 133	1,34

*) Tabulka sestavena podle: Srb, V. [1967] a statistických ročenek ČSSR.

chlejší růst obyvatelstva těchto měst (index 1,34) ve srovnání s růstem počtu obyvatel celé ČSR ve sledovaném období (index 1,13). Podíl velkoměstského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel ČSR tak vzrostl ze 17,7 % v roce 1950 na 20,8 % v roce 1977.

Posledním, typickým rysem sídelní struktury ČSR je pokračující koncentrace obyvatelstva do sídelních regionálních aglomerací. Vývoj těchto koncentračních tendencí ukazuje tab. 2. Pro srovnání s jinými pokusy o vymezení aglomerací resp. urbanizovaných území v ČSR upozorňujeme, že pro potřeby účelové analýzy bylo pracovní vymezení jednotlivých aglomerací provedeno v návaznosti na usnesení vlády ČSR č. 4/7č v administrativních hranicích okresů takto:

Aglomerace	Okresy zahrnuté do území aglomerace
Praha + středočeská	hl. město Praha, Praha-východ, západ, Beroun, Kladno, Mělník
Brněnská	Brno-město, Brno-venkov, Blansko
Ostravská	Ostrava, Karviná, Frýdek-Místek
Plzeňská	Plzeň-město, Plzeň jih a sever, Rokycany
Ústecko-chomutovská	Ústí n. L., Teplice, Most, Chomutov
Hradecko-pardubická	Hradec Králové, Pardubice, Chrudim
Olomoucká	Olomouc, Přerov, Prostějov
Českobudějovická	České Budějovice
Karlovarsko-chebská	Karlovy Vary, Sokolov, Cheb
Liberecká	Liberec, Jablonec n. N.
Gottwaldovská	Gottwaldov
Jihlavská	Jihlava

Tab. č. 2 — Vývoj počtu obyvatel v aglomeracích ČSR

Agglomerace	(Počet obyvatel (v tis. osob))					Index 1977 1961
	1961	1965	1970	1975	1977	
Pražská-středoč.	1 617	1 648	1 629	1 671	1 686	1,04
Brněnská	577	599	607	626	634	1,10
Ostravská	636	719	759	797	822	1,29
Plzeňská	350	353	352	360	364	1,04
Ústecko-chomutov.	447	472	463	479	484	1,08
Hradecko-pardub.	385	396	403	419	426	1,11
Olomoucká	448	452	457	469	474	1,06
Českobudějovická	144	147	151	157	161	1,12
Karlovarsko-cheb.	278	301	300	314	317	1,14
Liberecká	225	226	226	238	241	1,07
Gottwaldovská	165	171	173	183	188	1,14
Jihlavská	100	101	102	104	106	1,06
Agglomerace celk.	5 370	5 585	5 622	5 817	5 903	1,10
ČSR celkem	9 572	9 802	9 810	10 094	10 216	1,06
Podíl aglomerací na ČSR v %	56,1	57,0	57,3	57,6	57,8	—

Pramen: Statistické ročenky ČSSR 1962—1978.

Jestliže v roce 1961 žilo ve 12 sídelních regionálních aglomeracích 5 370 tis. obyvatel (56,1 % všeho obyvatelstva ČSR), pak jejich podíl vzrostl v roce 1977 na 57,8 %, absolutně vyjádřeno na 5 903 tis. obyvatel. Samotný index vývoje

1977/1961 v aglomeracích (1,10) je vyšší jen o 0,04 než index za celou ČSR (1,06). Z hlediska vývoje tohoto indexu jsou dosahovány jeho nejnižší hodnoty u pražské-středočeské a plzeňské aglomerace (shodně 1,04), nejvyšší pak u ostravské (1,29). Poměrně vysoké hodnoty koncentrace obyvatelstva ve srovnání s cílovými stavy v roce 2000 uváděnými v usnesení vlády ČSR č. 4/76 jsou do značné míry ovlivněny pracovním vymezením aglomerací.

4. Lokalizační záměry vybraných průmyslových odvětví

Pro potřeby komparativní analýzy byla vybrána tato průmyslová odvětví (v závorce uvádíme příslušný resort): hutnictví, těžké strojírenství (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství — dále jen FMHTS), všeobecné strojírenství (Federální ministerstvo všeobecného strojírenství — FMVS), jednotlivá odvětví spotřebního a chemického průmyslu (Ministerstvo průmyslu ČSR — MP ČSR) a potravinářský průmysl (Ministerstvo zemědělství a výživy ČSR — MZVŽ ČSR). V rámci uvedených odvětví byla zkoumána navrhovaná místa lokalizace nových staveb uvažovaných k zahájení v 7. a 8. pětiletce (bez rekonstrukcí, modernizací a nevýrobní základny). Z lokalizačních důvodů (vazby na surovinové zdroje, půdu apod.) byla z analýzy vypuštěna odvětví průmyslu paliv a energetiky, stavebních hmot a také zemědělství a lesnictví.

Předmětem hodnocení bylo celkem 641 staveb, z toho v resortu FMHTS 262, FMVS 46 (tento relativně malý počet zahrnuje záměry na 7. a 8. 5LP pouze v oblasti slévárenské základny), MP ČSR 298 staveb a v potravinářském průmyslu MZVŽ ČSR 35 staveb. Podklady pro lokalizaci byly převzaty z koncepcí dlouhodobého vývoje jednotlivých odvětví do roku 1990 zpracovaných v roce 1977 a dnes tedy již zcela nebo částečně přepracovaných v souvislosti s přípravou plánu na 7. 5LP a dlouhodobým výhledem do roku 2000. Proto také tyto podklady a zejména pak výsledky analýzy mohou mít jen relativní platnost, i když z hlediska tendencí lokalizace nových staveb je možno očekávat v nových koncepcích jen minimální odchylky pokud jde o umístění staveb z hlediska jednotlivých typů osídlení.

5. Výsledky komparativní analýzy

Komparativní analýza byla provedena podle míst navrhované lokalizace nových staveb jednotlivých odvětví z hlediska jednotlivých typů osídlení a to jak z resortních, tak i oblastních (krajských) hledisek (tab. 3 a 4).

Tab. č. 3 — Výsledky srovnávací analýzy podle resortů

Resort	Počet staveb navržených k lokalizaci do jednotlivých typů osídlení										Celkem	
	aglomera- race		výz. centra osídlení		SOV		SMV		NS			
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
FM HTS	216	82,4	9	3,4	13	5,0	19	7,3	5	1,9	262	100,0
FM VS	21	45,7	5	10,9	13	28,2	7	15,2	—	—	46	100,0
MP ČSR	192	64,4	27	9,1	29	9,7	37	12,4	13	4,4	298	100,0
MZVŽ	19	54,3	6	17,1	7	20,0	3	8,6	—	—	35	100,0
Celkem	448	69,9	47	7,3	62	9,7	66	10,3	18	2,8	641	100,0

Tab. č. 4 — Výsledky srovnávací analýzy podle krajů

Kraj	Počet staveb navržených k lokalizaci do jednotlivých typů osídlení										Celkem	
	aglomerace		výz. centra osídlení		SOV		SMV		NS			
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%		
Středočeský (vč. Prahy)	97	76,4	9	7,1	10	7,9	9	7,0	2	1,6	127	100,0
Jihočeský	4	13,4	—	—	13	43,3	13	43,3	—	—	30	100,0
Západočeský	48	87,3	2	3,6	3	5,5	2	3,6	—	—	55	100,0
Severočeský	62	74,7	14	16,9	4	4,8	3	3,6	—	—	83	100,0
Východočeský	57	62,0	1	1,1	14	15,2	19	20,6	1	1,1	92	100,0
Jihomoravský	74	69,2	9	8,4	9	8,4	9	8,4	6	5,6	107	100,0
Severomoravský	106	72,1	12	8,2	9	6,1	11	7,5	9	6,1	147	100,0
Celkem	448	69,9	47	7,3	62	9,7	66	10,3	18	2,8	641	100,0

Pozn. Do sloupců sídla obvodního významu (SOV) jsou zahrnuta sídla ležící mimo sídelní regionální aglomerace a významná centra osídlení. Totéž platí i o sídlech místního významu (SMV) a o nestřediskových sídlech (NS).

Propočtením středních hodnot z podílů jednotlivých resortů a krajů na jednotlivých typech osídlení byla stanovena následující kritéria (hodnoty), k nimž byly poměřovány jednotlivé lokalizační záměry:

— sídelní regionální aglomerace	63,4 %
— významná centra osídlení	8,8 %
— střediska osídlení obvodního významu	14,4 %
— střediska osídlení místního významu	12,1 %
— nestředisková sídla	3,4 %

Z cílů, kterých má být postupně dosaženo realizací koncepce urbanizace a dlouhodobého vývoje osídlení v ČSR, bylo vyvozeno „pravidlo“, že je žádoucí, aby v sídelních regionálních aglomeracích, významných centrech osídlení a střediscích obvodního významu procentuální hodnoty podílů staveb navržených k lokalizaci byly na úrovni stanoveného kritéria nebo vyšší. Naopak ve střediscích místního významu a nestřediskových sídlech nižší než je hodnota stanovených kritérií.

S použitím této jistě zjednodušené pracovní metody bylo možno charakterizovat účinnost příslušných vládních usnesení a míru vlivu jednotlivých typů osídlení na proces rozmisťování výrobních sil. Rozsah tohoto příspěvku, stejně jako práce upřesňující investiční záměry jednotlivých resortů, které v souvislosti s přípravou nové pětiletky a prací na dlouhodobém výhledu nejsou uzavřeny a některé další důvody neumožňují podat vyčerpávající přehled staveb a jejich lokalit v územním průřezu. Vztahení stanovených kritérií k výsledkům analýzy, jež jsou obsahem tabulek 3 a 4 je dosti vypovídající v kladném slova smyslu a nevyžaduje dlouhých komentářů. Celkově kladně vyznívá i srovnání kritérií s celkovými hodnotami charakteristickými pro jednotlivé typy osídlení. Vždyť z celkového počtu 641 navrhovaných staveb je uvažováno téměř 70 % k lokalizaci do sídelních regionálních aglomerací, 7,3 % do významných center osídlení, 9,7 % do středisek obvodního významu, 10,3 % do středisek místního významu a jen 2,8 % do nestřediskových sídel.

6. Závěr

Výsledky analýzy potvrdily, že sídelní struktura sehrává v procesu rozmisťování výrobních sil v ČSR významnou roli. Ukazuje se však, že přes celkové pozitivní hodnocení vlivu sídelní struktury na rozmisťování ekonomických aktivit, zůstávají některé regionální rozdíly. Tak např. proces koncentrace výrobních činností a s ním spojený proces koncentrace obyvatelstva do sídelních regionálních aglomerací je v kraji Jihočeském dosud na dosti nízkém stupni vývoje; proces koncentrace do významných center osídlení má vyloženě pozitivní vývoje jen v krajích Severočeském, Jihomoravském a Severomoravském; že střediska obvodního významu se stávají současně perspektivními průmyslovými centry v krajích Jihočeském a Východočeském, naopak stále ještě vysoké procento investic je zaměřeno k lokalizaci do středisek místního významu v krajích Jihočeském a Východočeském. Zamýšlená lokalizace investic do nestřediskových sídel se pouze v krajích Severomoravském a Jihomoravském vymyká stanoveným kritériím.

Takovéto dosti zobecnující závěry vyžadují mít na zřeteli skutečnost, že uvedený stav je důsledkem historického vývoje společensko-ekonomických, sociálních, přírodních a územně-technických podmínek jednotlivých regionů. Samotný fakt, že předpokládaný prostorový rozvoj ekonomické struktury je v podstatě v souladu s procesem koncentrace sídelní struktury do velkých měst a aglomerací (za předpokladu, že dosud uváděné lokalizační trendy v jednotlivých odvětvích a oblastech se budou vyvíjet i v budoucnu stejnými tempy) je dostatečným předpokladem, aby při důsledné realizaci všech opatření přijatých k plánovitému řízení rozvoje sídelní struktury byly v roce 2000 naplněny cílové záměry urbanizace a koncepce osídlení v ČSR.

Literatura

1. ANDRLE, A. (1977): Venkovská sídla v ČSSR. Sborník ČSGS: 82:4:299—312. Academia, Praha.
2. BÍNA J. (1978): K tendencím vývoje československé sídelní struktury a středisek. Sborník ČSSZ: 83:1:29—39. Academia, Praha.
3. BÍNA J. (1975): Odvětvové vztahy mikroregionální vybavenosti obcí ČSR. Zprávy Geografického ústavu ČSAV, 12:2:1—8. Brno.
4. BLÁZEK M. (1975): Urbanizace v ČSR v letech 1961—1970, zejména vývoj urbanizovaných oblastí a okrsků. Studia geographica 47. GÚ ČSAV, Brno.
5. HAMPL M. a kol. (1970): Příspěvek k sociálně geografické regionalizaci českých zemí. Sborník prací geografických kateder UK k 75. narozeninám J. Korčáka, s. 25—46. UK, Praha.
6. HAVLÍK V. (1972): Usnesení vlády ČSR č. 283/71 k návrhům dlouhodobého vývoje osídlení v ČSR. Územní plánování: 6:2:10—12.
7. Předběžné rozdělení přírůstků pracovních sil na 7. 5LP. FMVS, Praha 1979.
8. Seznam rozhodujících staveb strojírenské metalurgie zahajovaných v 7. a 8. pětiletce (o RN vyšších než 2 mil. Kčs). FMVS, Praha 1978.
9. Souhrnný komentář k návrhům rozvoje oblastí do r. 1990. FMHTS, Praha 1977.
10. SRB V. (1967): Demografická příručka. Svoboda, Praha.
11. Statistické ročenky ČSSR 1962, 1966, 1971, 1974, 1976, 1978. SNTL-Alfa, Praha.
12. ŠINDLER P. (1979): Sídelní struktura. In: Racionální oblastní využití vytvořeného ekonomického potenciálu. Dílčí studie úkolu SPEV I—7/5, s. 12—38. VÚROM, Ostrava.
13. Usnesení vlády ČSR ze dne 24. listopadu 1971 č. 283 k návrhům dlouhodobého rozvoje osídlení v ČSR.
14. Usnesení vlády ČSR ze dne 7. ledna 1976 č. 4 k návrhu urbanizace a dlouhodobého vývoje osídlení ČSR.
15. VAVŘÍKOVÁ J. (1979): Úloha osídlení při plánování sociálně-ekonomického vývoje oblastí. I. etapa — pracovní hypotéza. Dílčí studie úkolu SPEV II—2/4. 2. VÚROM, Ostrava.
16. Záměry rozvoje chemického a spotřebního průmyslu do roku 1990. M.P. ČSR, Praha 1977.

DIE SIEDLUNGSSTRUKTUR UND DIE ANORDNUNG DER PRODUKTIONSKRÄFTEN

Die Siedlungsstruktur als einer der Systeme der Räumlichkeitsdimension des Reproduktionsprozesses wird als ein System, der von den Subsystemen wie Produktionsbasis, Arbeitskräfte, Geosphäre, Infrastruktur, Bevölkerung und vom dem Leitungssystem gebildet wurde, definiert. Als Forschungsgegenstand der Siedlungsstruktur wie einer der Faktoren der Produktionskräftenanordnung wurde die Analyse der Beziehungen zwischen den Subsystemen Produktionsbasis und Besiedlung in der ČSR gewählt.

Für die Analyse dieser Beziehungen wurde folgende Ausgangspunkte benützt: 1. die Regierungsmassregeln der ČSR für die planwirtschaftliche Leitung und Regulation der weiteren Entwicklung der Siedlungsstruktur, 2. die spezifische Grundzüge der Siedlungsstruktur der ČSR und 3. die Lokalisationspläne der ausgewählten Branchen der Volkswirtschaft für die Jahre 1981 bis 1990.

Mit der Methode der Vergleichsanalyse wurde die Bewertung der Lokalisationspläne der einzelnen Branchen der Volkswirtschaft aus dem Gesichtspunkt deren voraussetzenden Anordnung in einzelnen Besiedlungstypen durchgeführt. Als Bewertungsobjekten dienten im ganzen 641 Lokalisationsvorhaben, die aus Branche — sowie Regionsgesichtspunkten im ganzen 641 Lokalisationsvorhaben, die aus Branche — sowie Regionsgesichtspunkten analysiert wurden.

Die Analysenergebnisse haben bestätigt, dass der Prozess der Siedlungsstrukturkonzentration in die Grossstädte und in die Siedlungsregionalagglomerationen in guter Übereinstimmung mit räumlichen Entwicklung der ökonomischen Struktur ist, und im Gegenteil, wenn die angeführten Lokalisationstrende in einzelnen Regionen und Branchen sich in der Zukunft mit demselben Tempo entwickeln werden, ist es möglich zu voraussetzen, dass bei konsequenter Verwirklichung aller Massregeln die zur Regulation und planwirtschaftlichen Leitung der Siedlungsstruktur angenommen wurden, werden im Jahre 2000 die Zielvorsätze der Urbanisatoin sowie der Besiedlungskonzeption in der ČSR erfüllt.